

ZAFER DUYGU

Tarihçi, yazar ve akademisyen Zafer Duygu, Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden yüksek lisans ve doktora dereceleri almıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Duke University Religious Studies Bölümü'nde Post-Doktora yapmıştır. 2017 yılında Felsefe ve Din Bilimleri alanında Doçent, 2024 yılında ise Profesör olmuştur. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dinler tarihi alanında kaleme aldığı kitap ve makalelerle, yurt içinde ve dışında verdiği konferans ve seminerlerle ve katıldığı televizyon ve radyo programlarıyla tanınmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır. Kitaplarından bazıları şöyledir:

- Meryem Oğlu İsa Nasıl Tanrılaştırıldı?
- İsa, Pavlus, İnciller: Hristiyanlık Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı?
- İslam ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler
- İnciller Güvenilir Metinler midir? Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler
- Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antik Çağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları
- Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih
- Nikomedeia ve Hristiyanlık: İlk Beş Yüzyıl
- Süryanilerde Tarih Yazıcılığı
- Süryaniler: Kimlik, Din, Literatür (ed., Kutlu Akalın ve Umur Var'la birlikte)
- Kristolojiye Giriş (ed., Kutlu Akalın'la birlikte)
- Süryani Literatürü (ed., Kutlu Akalın'la birlikte)

X : @DuyguZafer

Academia : <https://deu.academia.edu/ZaferDuygu>

Zafer Duygu

MESİH'İN PEŞİNDE

ANTİK ÇAĞ HRİSTİYANLIĞI'NDA
MEZHEPLER VE İNANÇ AKIMLARI

MESİH'İN PEŞİNDE

KUTADGU / KÖK - İNANÇ - HRİSTİYANLIK

Yayınevi Editörü : Ramazan Serhat Aslan
Yayın Yönetmeni : Muhammed Yasin Can
Yayınevi Ser. Nu. : 53697

ISBN | 978-625-95162-1-9

Kutadgu Yayınları'nın 20. eseridir.

Zafer Duygu tarafından kaleme alındı.
İsmail Özcan editörlüğünü üstlendi.
Ahmet Balatlı son okumasını gerçekleştirdi.

Kapak Muhammed Yasin Can tarafından tasarlandı.
Mizanpaj Bilal Şenel tarafından yapıldı;
metinde 11 punto Baskerville fontu kullanıldı.

1. Baskı, 1. Edisyon, Kasım 2024, İstanbul

© Eserin tercümeden doğan yayın hakları Kutadgu Yayınları'na aittir.
Baskı, Özkaracan Matbaacılık (Mat. Ser. Nu: 45469)

KUTADGU

Aziz Mahmud Hüdayi Mah. Tepsi Fırını Sok. No:9/3
Üsküdar/İstanbul
0 850 304 17 58
kutadgu.com.tr
iletisim@kutadgu.com.tr
@kutadgu_m (twitter, instagram, youtube)

İÇİNDEKİLER

Sunuş	11
Kısaltmalar	10
Önsöz	13

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu	21
2. Araştırmanın Metodu	29
3. Araştırmanın Sınırları ve Kapsamı	33

ÇARMIH ÖĞRETİSİNİN KARŞITLARI

1. İlk Dönemin Çarmih Öğretisi Karşıtı Literatürü	45
1.1. Yakup'un Mektubu	45
1.2. Didakhe (On İki Havari Öğretisi)	50
1.3. Hermas'ın Çoban Adlı Eseri	54
2. Yahudi-Hristiyanlar (Ebionitler, Adoptionist Teoloji)	61
3. Gnostikler (Doketik Teoloji)	83
4. Pelagius, Caelestius ve Pelagiusçular	95

II	İSA'YI TANRISAL STATÜYE YÜCELTEN TEOLOJİNİN VARYANTLARI	
	1. Paulus: Geleneksel Kilisenin Zemini	111
	2. Markion ve Markioncular	117
	3. Montanus ve Montanusçular	127
	4. Tertullianus, Teslis ve Teslisçiler	137
	5. Noetus, Sabellius ve Modalist Monarşyanistler	153
	6. Origenes ve Subordinationizm	163
III	İSA'YI BEŞER ÜSTÜ STATÜYE YÜCELTEN TEOLOJİNİN KARŞITLARI	
	1. Ebionitler	175
	2. Samosatalı Paulus ve Adoptionistler (Dinamik Monarşyanistler)	179
	3. Arius ve Ariusçular	191
IV	TESLİS İÇİNDE PARÇALANMALAR	203
	1. Doğu Hristiyanlığı	213
	1.1. Eutykhes ve Monofizitler	215
	1.2. Kyrillos, Severus ve Miafizitler	219
	1.3. Theodoros, Nestorios ve Doğu Kilisesi Kristolojisi (Nestûrîler?)	223
	1.4. Leo, Khalkedon Konsili (451) ve Melkitler	229
	2. Batı Hristiyanlığı	233
	Sonuç ve Değerlendirme	237
	Kaynakça	241
	Dizin	253
	<i>Atıf ve Bilgi Sayfası</i>	262

*Muhterem Hocam,
Prof. Dr. Mehmet Çelik'e...*

Kısaltmalar

ANF	<i>Ante Nicene Fathers</i> , (ed. P. Schaff)
Bk.	Bakımız
C.	Cilt
Ed./Eds	Editör/Editörler
<i>Ep. Magn.</i>	Ignatius, <i>The Epistle of to the Magnesians</i> (2'nci yüzyıl)
<i>Epip., Pan.</i>	Epiphanius, <i>Panarion</i> (4'üncü yüzyıl)
<i>Euseb. Hist. Eccl.</i>	Eusebius, <i>Historia Ecclesiastica</i> (4'üncü yüzyıl)
Haz.	Hazırlayan
<i>Hipp., Ref.</i>	Hippolytus, <i>Refutation of All Heresies</i> (3'üncü yüzyıl)
<i>Ign., Ep. Phil.</i>	Ignatius, <i>The Epistle to the Philadelphians</i> (2'nci yüzyıl)
<i>Iren., Adv. Haer.</i>	Irenaeus, <i>Adversus Haereses</i> (2'nci yüzyıl)
<i>Iust., Dial.</i>	Iustinus (Justin Martyr) <i>Dialogue with Trypho</i> (2'nci yüzyıl)
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
<i>Min. Fel., Oct.</i>	Marcus Minucius Felix, <i>Octavius</i> (3'üncü yüzyıl)
<i>NPNF</i>	<i>Nicene and Post Nicene Fathers</i> (ed. P. Schaff)
<i>Orig., De Princ.</i>	Origenes, <i>De Principiis</i> (3'üncü yüzyıl)
<i>Ps.-Clem. Rec.</i>	Pseudo Clementine <i>Recognitions</i> (3'üncü yüzyıl)
S.	Sayı
<i>TDVİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
Terc.	Tercüme Eden
<i>Tertul.,</i>	<i>De Carne</i> . Tertullianus, <i>De Carne Christi</i> (3'üncü yüzyıl)
y.	Yaklaşık Olarak

Kutadgu olarak Dinler Tarihi alanında, bilhassa oksidental list çalışmalara numune olabilecek bir tarzda, sayısı ve niteliği itibarıyla hatırı sayılır bir külliyat oluşturma arzusu içerisinde olduğumuzu daha önce belirtmiştim. Bu bağlamda, bu serinin ilk kitabı olarak gördüğümüz Zafer Duygu'nun kaleme aldığı *Meryem Oğlu İsa Nasıl Tanrılaştırıldı?* kitabı alana doğrudan katkı yapan bir yerli telif eser olması bakımından okurda karşılığını bulmuştu ve hayli olumlu eleştirilerle karşılaşmıştı.

Şimdi ise bu külliyata yine değerli bir katkı yapmanın kıvancını yaşıyoruz. *Mesih'in Peşinde - Antik Çağ Hristiyanlığında Mezhepler ve İnanç Akımları Hristiyanlık* tarihine yönelik okuma yapmak isteyenler için tam bir başvuru kitabı mahiyetinde. Ana akım Hristiyanlık anlatısını doğuran her bir hususun etrafıca tartışıldığı bu kitap başta çarmıh anlatısı, Hz. İsa'nın beşeriyeti ve teslis gibi mezhep ayrıştırmacı konularda tarafların görüşlerini ve çatışma noktalarını detaylıca izah ediyor, bu çatışmaların tarihsel olarak ne gibi yarıklara yol açtığını okura aktarıyor. Bu bakımdan kitap, bu alanda ileri okuma yapmak isteyen okurlar için de bir mihenk rolünü üstleniyor.

Çalışması boyunca sıcak iletişimini esirgemeyen ve velut yazarlığını Kutadgu bünyesinde sizlerle buluşturan kıymetli yazarımız Zafer Duygu'ya bu vesileyle teşekkürü bir borç biliyorum. Öte yandan, çalışmanın şekil ve mahiyet itibarıyla son halini almasında emeğini esirgemeyen İsmail Özcan'a ve bu kitabı harika bir kapakla size sunmamızda başrolü oynayan Ömer Faruk Yıldız'a da teşekkürümü iletiyorum.

Kutadgu Dinler Tarihi kitaplığı yeni eserlerle büyümeye devam edecek. En yakın zamanda, nice güzel kitaplarda buluşmak üzere.

İyi okumalar.
R. Serhat Aslan

Önsöz

Bugüne kadar pek çok eser yazdım ve “Hristiyanlık” konusunu da öncelikli bir mesele olarak farklı boyutlarıyla ele almaya çalıştım. Tıpkı diğer meslektaşlarım gibi benim de bu eserleri yazarken kendimle ilgili akademik beklentilerim vardı. Fakat bunun dışında bazı hedeflerim de oldu. Bu bağlamda özellikle “dinler tarihi” sahasında ihtisas yapan öğrenci kardeşlerimi daima hatırimda tuttum. Onlar için bir şeyler yazmak, özellikle Türkçede boş bırakılan “kristoloji” veya “Kitab-ı Mukaddes Kritüğü” gibi alanlarda temel bilgileri verip ilk basamağı oluşturacak çalışmalar yapmak benim için çok kıymetliydi. Akademi dışından “dinler tarihi” alanına meraklı okurlara ulaşmak da önemliydi. Şimdilerde bakıyorum da hedeflerime önemli ölçüde ulaştığımı söyleyebilirim. Pek çok yerden hiç tanımadığım sayısız öğrenci kardeşim bana ulaşıyor; eserlerimi takip ettiklerini, kitap ve makalelerimi okuduktan sonra bu alanda çalışmaya karar verdiklerini bildiriyorlar. Bunun yanında bunca emeğin ardından entelektüel bir okur kitlesi de edindim. Onlar, dünyanın hemen her kıtasından bana e-posta üzerinden yazıyorlar, mesaj gönderiyorlar, katıldığım TV programlarını ve YouTube yayınlarımı takip ediyorlar; destekleriyle ve sorularıyla ilgilerini gösteriyorlar. Kitaplarım da devamlı olarak yeni baskılar yapıyor. O nedenle söze, öğrencilerimize ve tüm okurlarıma teşekkür ederek başlamak isterim.

Amerika Birleşik Devletleri’nin North Carolina eyaletinde ailecek bir süre bulunduk. O dönemde bazılarıyla

hâlâ görüştüğümüz pek çok Hristiyan arkadaşımız ve komşularımız oldu. Doğrusu, bunların tamamı değilse de çoğu dürüst, ilkeli, disiplinli, iyi ve yardımsever insanlardı. Buna karşın özellikle kültürel açıdan pek çok farklılığımız da söz konusuydu. Görebildiğim kadarıyla, tıpkı Türkiye’de ve dünyanın herhangi başka bir yerinde olduğu gibi, Amerika’da da her birey “din” kavramıyla kendine özgü bir ilişkiye sahipti. Çok muhafazakârdan sekülere, ateistten dinî konularla hiç ilgilenmeyene kadar geniş bir yelpazede nice insan tanıdım. Bazı arkadaşlarımız gerçekten de dindar kimselerdi; hatta bazıları kilise merkezli yaşayan çok daha muhafazakâr insanlardı. Onlarla dinî konularda çok defa sohbet ettik. Özellikle mesleğim icabı bazen dindar arkadaşlarımla yanında kiliselere gittim. Onların ibadetlerini ve ritüellerini takip etmeye, inançları hakkında yeni şeyler öğrenmeye ve motivasyon kaynaklarına nüfuz etmeye çalıştım. Bu arkadaşların “teslis” inancına sahip kimselerdi; “Baba”, “Oğul” ve “Kutsal Ruh” üçlüsünü “Tanrı” olarak görüyorlardı. Ben ise bunun da ötesinde bir şeyler öğrenmek istiyordum. Örneğin Hristiyan arkadaşlarımla ibadetleri ve duaları kime yönelikti? Gerçi söz konusu üç ögeyi de “tanrı” sayıyorlardı; fakat söz gelimi ibadet ederken kimin ismini sayıyorlardı? Kilisenin bir köşesinde kurtuluş ümitlerini sözcüklere dökerken hangi varlığa yakarıyorlardı? Şöyle ki; bu sırada doğrudan Tanrı’nın ismini mi (isimlerinden birini mi) zikrediyorlardı, yoksa teslisin şu veya bu ögesi daha fazla mı öne çıkarılıyordu? Cevabımı merak ettiğim sorulardan biri buydu. Neticede, Hristiyan arkadaşlarımla tüm kurtuluş ümitlerini Mesih’e ve onun geri dönüşüne bağladıklarını, ibadetlerinde, dualarında, ilahilerinde, kiliselerde mırıldandıkları şarkılarda bile Mesih’in adını ve şahsiyetini daima belirgin şekilde öne çıkardıklarını gördüm. Sanırım bu

husus Hristiyan arkadaşlarımla için dikkat etmeyecekleri türden önemsiz bir detaydı. Öyle ya! Mesih’i “tanrı” addettiklerine, daha doğrusu teslisin her üç ögesini de birbirlerine eşit ve tam olarak “tanrı” saydıklarına göre, “Mesih” dediklerinde de her ne kadar teslisin ikinci “tanrısal” şahsiyetini vurguluyorlarsa da muhtemelen sonuçta cevher (töz) bakımından “Bir” olan Tanrı’yı zikrettiklerini düşünüyorlardı. Bununla beraber Hristiyan olmadığım için benim pencerem farklıydı: Onların bir insana (İsa’ya) taptuklarını düşünüyordum (hâlâ da öyle düşünüyorum). Ancak bir tarihçi olarak baktığımda, mesele bundan daha bulanıktı. Acaba Mesih yaşamı sırasında kendisi hakkında ne demişti? Örneğin kendisinin bir “tanrı” olduğunu vaaz edip “teslis” öğretisini sonraki nesillere miras bırakmış mıydı? Hristiyanlar Mesih’e ne zamandan beri tapıyorlardı? Antik Çağ’da tüm Hristiyanlar Mesih’e tapılması gerektiği hususunda aynı düşünceyi mi paylaşmışlardı; yani Mesih’in “tanrı” sıfatı taşıdığı kilise mensubu olan herkesçe kabul edilmiş bir hakikat miydi? Yoksa bu ve benzeri pek çok hususta Mesih konusunda sayısız tartışmalar mı yaşanmıştı? Eğer öyleyse, tartışmaların tarafları kimlerdi? Onlar, hangi görüşleri savunmuşlar, ne gibi ilkeleri benimsemişlerdi? Böylece henüz Amerika’dan Türkiye’ye dönmeden önce, Mesih’in nasıl bir süreçte “beşer üstü” statüye yücel(til)diği sorusunu, ayrıca Antik Çağ Hristiyanlığı’nın bölünmüş yapısını nasıl bir metotla okuyup yorumlamak gerektiği meselesini rasyonel bir zeminde ve kitap hacminde tartışmayı düşlemiştim. İşte bu hedeflerimin ilk çıktısı, *Meryem Oğlu İsa Nasıl Tanrılaştırıldı* ismiyle Kutadgu Yayınları’ndan 2023 yılında basıldı. Elinizdeki bu eser ise ikinci çıktı hüviyeti taşımaktadır.

Bu kitabı kaleme alırken başka motivasyon kaynakları da oldu. Akademisyenler, tam zamanlı olarak yaşamları

boyunca öğrencilik yapan insanlardır. Gerçekten çok çalışıyor, tabir caizse gecemizi gündüzümüze katıyoruz. Elbette bu yoğun araştırma süreçlerinde çalıştığımız alanlarla ilgili yeni bilgiler de öğreniyor, mevcut bazı eksikleri görme şansı yakalıyoruz. Örneğin ben, Hristiyanlığın erken dönemlerindeki inanç çeşitliliği hakkında Türkiye’de az şey bildiğimi fark ettim. Hristiyanlık çatısı altında ilk dönemlerde varlıkları gözlenen çok sayıda inanç akımı kendilerine özgü hangi ilkeler üzerinde yükselmişlerdir? Bu akımlar arasında bağlantılar kurmak mümkün müdür? İlk dönemlerde Hristiyanlığın parçalanmış yapısı nasıl okunmalı ve yorumlanmalıdır? İşte bu soruları akademi dışından okurlarım ve özellikle lisansüstü öğrencilerimiz için merak edecekleri ve ilgi duyacakları bir alana dönüştürmek istedim. Böylece temel bir başvuru kitabı hazırlayarak bir boşluğu yapabildiğim ölçüde kapatmayı diledim. Dolayısıyla eseri yazarken başlıca motivasyon kaynaklarımdan biri de, erken yüzyıllarda kilise bünyesinde gözlenen inanç akımları ve mezhepler hakkında okura bilgi vermek, bunu yaparken de bu akımlar arasındaki olası bağlantılara, paralelliklere veya çelişiklere dikkat çekmektir.

Her zaman olduğu gibi, eserin tamamlanması yoğun bir emek ve çalışma gerektirdi. Yaklaşık iki yıl boyunca okumalar yaptım, kendimce notlar aldım ve zihnimde konuyu sürekli canlı tutarak şekillendirmeye çalıştım. Bu süreçte sadece bilgi toplarken veya metin oluştururken değil, özellikle metot belirlerken de çok mesai harcadım. Bu metodun detaylarını “giriş” kısmında anlatacağım.

Eserimi basma nezaketi gösteren Kutadgu Yayınları’na, Ramazan Serhat Aslan ve Muhammed Yasin Can’ın şahsiyetlerinde teşekkür ederim. Gerçekten de çalışmalarına, fikirlerime ve şahsıma daima ilgi gösterip beni hep desteklediler;

bu eserin tamamlanması için de sabırla beklediler. Yaptığı titiz okumalarla eserime katkı sunan editörüm İsmail Özcan’ı zikretmek isterim. Eserin her satırında emekleri büyüktür. Sabır ve destekleri için eşime, oğluma ve tüm aileme minnettarım. Uzun zamandır kitabın çıkması için bekleyen ve çeşitli vesilelerle desteklerini gösteren tüm okurlarıma da müteşekkirim.

Allah’a şükürler olsun! Beden ve zihin sağlığı vererek bir eseri daha tamamlamayı bana nasip etti. Eserdeki her türlü hata ve kusur yalnızca bana aittir.

Zafer Duygu
Güzelbahçe, 01.10.2024

GİRİŞ

Melekler demişti ki: “Ey Meryem! Allah seni kendisinden bir kelime ile müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa Mesih’tir, dünyada da ahirette de itibarlı ve (Allah’a) yakın kılınanlardır.

Âl-i İmrân, 45.

1. Araştırmanın Konusu

Eserime ilgi gösteren okurların nasıl bir muhtevayla ve metotla karşılaşacaklarını kendilerine henüz ilk andan açıklamak açısından, öncelikle araştırmanın konusu, metodu, sınırları ve kapsamı hakkında kısaca bazı bilgiler vererek başlayacağım.

Hristiyanlık, iki buçuk milyarı aşan mensup sayısı ile bugün dünyanın en büyük dinidir. Ana karalar esaslı bir bakışla; Amerika’da, Avrupa’da ve Okyanusya’da Hristiyanlar açık ara çoğunluğu oluşturmaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından en büyük ikinci kıta olan Afrika’da, müntesip sayısı itibarıyla Hristiyanlık başa oynayan birkaç din arasında girmektedir. İslâm’ın, Hinduizm’in ve Budizm’in yaygın benimsendiği Asya’da da hatırı sayılır bir kitle Hristiyan’dır. Bir başka açıdan bakılırsa; Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya, Meksika ve Rusya gibi nüfus bakımından büyük ülkeler Hristiyanların yoğun yaşadığı yerler arasındadır. Elde mevcut bazı istatistiklere göre, bugün Hristiyanların dünya nüfusuna oranı yüzde 33 civarındadır. Başka bir deyişle, her üç kişiden biri bu dine mensuptur. Ancak Hristiyanlığın günümüzde homojen bir yapı taşımadığı da ortadadır. Bilindiği gibi, bugün Hristiyanlık kapsamında üç ana mezhep ön plâna çıkmaktadır. Bunlar; Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhepleridir.

Vatikan merkezli Katolik Kilisesi, yaklaşık 1,4 milyar civarındaki takipçi kitlesiyle Hristiyanlık mezhepleri arasında büyük olandır. Bunun anlamı şudur: Günümüzde Hristiyanların neredeyse yarısı Katolik mezhebine mensuptur. “Katolik” ifadesi, Yunancada “evrensel” anlamına gelen καθολικός (*katholikos*)¹ sözcüğünden mülhemdir. Bu sözcük, kendi meşru zeminini ve otoritesini 1’inci yüzyıla, yani Havariler Çağı’na

1 κατά ve ὅλος (“bütün hakkında”, “bütün üzerine”, “evrensel”). Bk. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kabalıcı, 2011), 348, 466.